

ХОРТИЦЯ ЯК ДЗЕРКАЛО НАЦІОНАЛЬНОЇ РОЗРУХИ

(спроба культурологічного аналізу)

А.Л.СОКУЛЬСЬКИЙ,
м.Запоріжжя

1. ПАМ'ЯТЬ КУЛЬТУРИ

І досі мальовнича Хортиця нижче греблі Дніпрогесу, незважаючи на нелогічний антропогенний ландшафт, що розгортався по обох берегах Дніпра в роки “соціалістичних” часів. З обох боків дикі скелі, розсипані гранітні валуни, відполіровані тисячоліттями й течією Дніпра. Хортиця і затоплені Дніпрові пороги є єдиним геологічним масивом – південно-західною окраїною Українського кристалічного щита, що сформований 2-2,5 млрд. років тому. Геофізики відмічають енергетичність цих порід, що випромінюють електромагнітні хвилі і приймають випромінювання Всесвіту. Історики вважають Хортицю скарбницею національної пам'яті, культури, де зосереджено пошарово десятки археологічних культур, які засвідчують розвиток першої європейської цивілізації. Біологи зелене свічадо Хортицю вважають еталоном природи Надпоріжжя, тут виникла дивна красою і за еволюцією природна система, зіткана з різноманітних ландшафтів: степу, пустелі, напівпустелі, плавневого лісу, гірської зони, байрачних лісів, великої кількості пам'ятних місць та урочищ.

Хортиця – земля натхнення багатьох творців української культури й науки: Т.Г.Шевченка

(1843), М.Гоголя (1830), І.Рєпіна (1880-1900 рр.), М.Лисенка (1878), О.Афанасьєва-Чужбинського (1880 роки), І.Буніна (1907), Ю.Яновського (1920 роки), О.Довженка (1927-1932), О.Гончара (60-70 рр.), В.Денисенка (1973), С.Скляренка (1950 роки); та фундаторів Хортицького заповідника, як Т.Тронько, М.Киценко, С.Кириченко; поетів і вчених: М.Лиходіда, К.Гуслистого, О.Компан, О.Апанович, Ф.Шевченка, Д.Телегіна, П.Горішнього, багато інших представників української культури.

Паралельно з митцями Хортиця вивчалася професійними істориками – це візантійський імператор Костянтин Багрянородний, що описав Дніпрові пороги й острів святого Георгія (Хортиця) близько 945-952 рр., вітчизняні літописці Нестор і Сильвестр ув'язували важливі історичні події Русі з “о.Хортиць”: 1103, 1190, 123 роках, іноземні мандрівники – Є.Лясота (1594) О.Боплан (1635), Л.Ейлер (1771); перший дослідник природи Запорозжя академік П.С.Паллас (1793-1794), князь, військовий інженер і сучасник Нової Січі С.Мишецький (1736-1740), академік В.Зуєв (1781-1782), П.Брун (1860 рр.), Л.Беренштам (1878), О.Поль (1880 рр.), Д.Яворницький (1880-90 рр.), Я.Новицький (1876-1925 рр.), А.С-кальковський (1840 рр.), Л.Падалка (1880 рр.).

Все це є пам'яттю культури нашого народу, джерелом натхнення культури і творчості.

В 1965 і 1974 рр. острів Хортиця отримав

статус Державного історико-культурного заповідника (2560 га) і Державного геологічного заказника "Дніпрові пороги" (1300 га). Державі довелося рятувати останнє, що збереглося з часів функціонування загальносоюзного будівельного полігону в м.Запоріжжі.

До 1932 року на місці сучасної греблі Дніпрогесу діяла серед високих берегів Крайіська (Кічкаська) переправа, в південній Україні Хортиці, поміж гирлами рік Мокра Московка і Нижня Хортиця. Дніпровський брід. Після останнього порогу Вільного судна причалювали до Хортиці. Наука не може достеменно визначити, коли первісне населення цієї землі розпочало сплави через пороги. Але є один німий свідок. В експозиції Хортицького музею експонується скам'янілий фрагмент дуба 9,5 метра в довжину та 1,8 м у поперечнику біля кореня. Перші володарі Хортиці й Дніпрових порогів звалили його й обробили вогнем, залишаючи "бальок" для судна-однодеревки. За якихось обставин дубова заготовка була притоплена на глибині 14 м і за тисячоліття скам'яніла. В 1982 році Ленінградський інститут археології виконав радіовуглецеве датування знахідки і визначив його вік – 8240 років (± 50 років), а сам дуб був завалений у віці близько 500 років. Безсумнівно, цей дуб був прапращуром 2000-літнього хортицького священного дуба, описаного Костянтином Багрянородним, і 700-літнього запорозького дуба, що всох на початку 1990 рр.

Історико-культурна спадщина о.Хортиця представлена стародавніми поселеннями, селищами, могильниками, курганами, ґрунтовими могилами, козацькими зимівниками, пам'ятниками Першої російсько-турецької війни 1735-1739 рр., громадянської і Другої світової воєн. Це десятки археологічних культур, історичних місць і природних об'єктів. З 1878 і по цей день проводяться археологічні розкопки. Доля розкритих пам'яток за допомогою сталюого шупа, лопати чи бульдозера не завжди логічна й обґрунтована. Особливо невтішна доля тих пам'яток, які археологічно розкриті і покинуті просто неба під вітер, дощ і сонце. Ці пам'ятки неминуче гинуть за один-два роки. На Хортиці близько двох десятків нещодавніх живописних балок, на схилах і в устьях яких у всі часи селилися люди. Ці об'єкти найчастіше виявляються зосередженням тих чи інших пам'яток. На території Національного Заповідника розвідано і розкопано десятки різноманітних пам'яток, немало їх знищено як від господарчого недбалства, так і через невігластво суб'єктів, причетних до їх долі. Найвидатніші з них – це кургани доби середньостогівської культури IV – середини II тис. до н.е.; пам'ятки білозерської, сабатинівської, черняхівської, скіфської, доби греків-борисфенітів, сармато-ананської доби, доби антів та Київської Русі, доби бродників XII ст. та раннього козацтва до часів заснування Хортицької Січі (1552). Мали місце і виявлення матеріальних решток доби палеоліту, неоліту, енеоліту [1, 40-41]. Найцікавішими в науковому й експозитивному контекстах є археологічно відкриті пам'ятки і літописне поселення Протолче (XI-XIV ст.), що є прообразом першої Хортицької Січі [2, 373], а також енеолітичне святилище – обсерваторія, мегалітичні "яйця". Давньоруське бродницьке поселення займало велику площу (20 га) з великими дружинними об'єктами (200-300 кв.м.), мало три стратиграфічні шари, одне трупоспалення, кочівницьке і слов'янське поховання XII ст.

Багатим на знахідки є акваторія Дніпра навколо острова. Експозитивне значення мають рештки російської воєнної парусно-гребної флотилії 1735-1739 рр., котра була затоплена біля берегів Хортиці. Відомості про затоплений флоту колишні мешканці острова меноніти донесли до О.Поля, Д.Яворницького та Я.Новицького.

Освоєння Дніпрових порогів традиційна на-

ука відноситься до перших століть по Різдві Христовім, однак знахідки судноплавства на Південному Бузі та біля Хортиці свідчать, що воно могло відбуватися ще в дотрипільські часи. Вниз і гору через пороги, з ризиком розбитися швент, пробиралися венеци, склавини, анти й кімерійці, а вже в писемний час історії через пороги ходили давньоруські лодії, грецькі і римські біреми, норманські кнорри, норвезькі дракари, візантійські, генуезькі, венеціанські торгові судна. Ще пізніше повновладними господарями порогів були запорозькі козаки, котрі за час свого історичного буття організували біля першого, Козацького, порогу лоцманську службу. Є.Лясота, подорожуючи з ними через пороги влітку 1594 року, зазначав, що біля Будилівського (Будило [Budilo]) "...на правому березі тоді лежали, сховавшись повсюди в кущах і чагарниках, близько чотирьох сотень козаків, а свої суденця чи човни [Czolnen] витягли на берег [3, 360].

Дивовижне гірське утворення Дніпрові пороги в багатьох відношеннях (основний озонатор Дніпра, гігантське (99 км) нерестилище риби) орієнтувало розвиток культури наших далеких пращурів, бродників, козаків, український світогляд взагалі.

Заселяючи Надпорожжя, Хортицю, Нижнє Подніпров'я, автохтонне населення вже з п'ятого тисячоліття до н.е виросувало злаки, знало колесо і лук, приручало першого коня, а в риболовстві застосовувало не лише острогу, а й сітку. У всякому разі, все це добре було розвинуте в часи трипільські (IV-II тис. до н.е.). В Надпоріжжі цю археологічну культуру відчизняні науковці називають середньостогівською (від скали Середній Стіг, що розміщується перед островом Хортиця в нижньому б'єфі Дніпра).

Обростало хортицьке довкілля й такою пам'яттю культури, як легенди, казки про зміїв і водяних, священні дуби, складалися пісні про далекі подорожі і звиягу княжих дружин. Всі, хто торував водний шлях у "греки": Візантію, Середній і Близький Схід, не минав Дніпра і його порогів. Аскольд і Дір, Ігор і Святослав Ігорович, княгиня Русі Ольга і її внук Володимир Великий, вся Русь, подолавши пороги, причалювала до Хортиці. Тут, під шатами 2-тисячолітнього священного слов'янського дуба, – пише Костянтин Багрянородний, – русичі збиралися в коло, виконували жертвні обряди, дякували Хорсу і Перуну за благополучне подолання грізних порогів. Тут же ремонтували лодії й плоті, приносили Хорсу і Перуну требу за благополучний сплав через пороги. Відпочивши, набиралися сил для подальшої подорожі до руського Олешшя і візантійської Селіни...

Одну з хортицьких легенд відтворив і екранізував учень Олександра Довженка Володимир Терентійович Денисенко в художньому фільмі "Жінка з острова Хортиці" (Повість про жінку). Під останньою назвою він демонструвався в 1973 році. Головні ролі у фільмі виконували Іван Миколайчук, Наталка Наум, Ірина Шевчук, Галина Дрібноз'яга, Віктор Маляревич. Патріарх українського кіно Олександр Довженко високо цінував естетичну і експозитивну цінність Дніпрових порогів, Хортиці, Великого Лугу Запорозького. В 1930 році він поставив кінофільм "Іван", знятий на Хортиці, Дніпрових порогах, будівництві Дніпрельстану.

Найвагоміше Хортиця увійшла в культуру українського народу у творах Тараса Григоровича Шевченка [4; 23,74,255].

"Граї, кобзарю! Лий, шинкарю!"–

Козаки гукали.

Шинкар знає – наливає

І не схаменеться;

Кобзар вшкварив, а козаки – аж Хортиця гнеться –

Метелиці та гопака

Гуртом оддирають;

Кухоль ходить, переходить,
Так і висихає.

(“Гайдамаки”)

Поему наш Пророк писав “на пам’ять 22-го квітня 1838 року”, присвячуючи її Василю Івановичу Григоровичу. У творі “Гамалія” поет звертається: “

Чи чуєш, чи чуєш, брате Луже?
Хортице сестро?

Загула

Хортиця з Лугом: “Чую, чую”.

І Дніпро укрили байдаки,

І заспівали козаки.

У вірші “Іржавець” російська цензура завше вилучала до 28 рядків і в т.ч. про острів Хортицю. Ось вони:

А піду я одружуся

З моїм вірним другом,

З славним батьком запорозьким

Та з Великим Лугом,

На Хортиці у матері

Буду добре жити...

У творі “Не хочу я женитися” поет Хортицю називає Матір’ю Січі:

А піду я одружуся з моїм вірним другом –

З славним батьком запорозьким

Та з Великим Лугом.

На Хортиці у матері

Буду добре жити,

У оксамиті ходити,

Меди, вина пити.

І п’ють, тільки не козацькі діти, а нинішні перевертні при владі та братки, що спопуляризувалися у роки “незалежності”. Саме в цих місцях, де ходив Великий Тарас, повиникали “маліни” можновладців, а козацьким духом тут уже й не пахне... Однак про характер використання Національного Заповідника ми зупинятимемося нижче.

Божа іскра нашого національного поета на вертала таїну процитованої поезії до Хортиці як колиски запорозького козацтва. Це важлива категорія пам’яті культури для всієї вітчизняної поезії. Проте в нинішньому Запорозжі на генія українського народу виливають чимало бруду. Ще не вщух скандал в місцевих мас-медіа про перейменування Шевченківської топоніміки в шевченківському районі міста, де шовінізуюча челядь проросійської орієнтації, не моргнувши оком, перейменувала шевченківську топоніміку на клімовську [5], а сесія міської ради все це одногослосно прийняла. Не лише прийняла, а тут же удостоїла організатора цієї ганебної акції званням “Почесний громадянин Запоріжжя”. На цьому українофобство в краї, котрий оспівав Шевченко, не закінчилося. Влада озвучила через Запорізьке відділення Національної спілки письменників чергове ноу-хау: пам’ятник Т.Г.Шевченку, звернення якого організовується в Запоріжжі з 1989 року, споруджуватимуть не в центрі, найпрестижнішому майдані міста, а на п’ятачку, затиснутому міською забудовою, прирікаючи його пам’ятник міській забудові. Зате пам’ятник Іллічу, Феліксу, Кірову, Фантомасу (комсомолу) продовжують репрезентувати образ міста і зберігаються як домінуючі цінності соціалізму, біля яких збирається 60-річна “комса” і нинішнє керівництво.

“Якщо вам, “уважаєміє товарищі”, дозволено плювати, – пише поет-комуніст Б.Олійник, на – батька і матір, то можете плювати на свою Вітчизну, світочів українців: Шевченка, Франка, Лесю Українку, Ольгу Кобилянську. Я називаю це індексом бездуховності.” – підводить підсумок наш націонал-комуніст [6, 4], залишаючись високим громадянином і поетом. Ейфорія незалежності дійсно перейшла в інше – бездуховне – русло. Поет правий, ми знову опинилися в зоні. Було б нічого, якби це було лише “регіональним патріотизмом”, але це стало державною політикою на

Запорозжі.

Ілля Репін, вивчаючи “культурологію” козацтва за консультацією Д.Яворницького, завдяки своїм запорозцям розніс “по світу не тільки історію, а й характер, вдачу, силу січовиків [7, 95]. Картина “Запорозжці пишуть листа тур. султанові” увійшла в десятку світових шедеврів жанрового живопису, вона пропагувала і стала надбанням мільйонів українців.

Микола Віталійович Лисенко в 1878 році прибув на Хортицю з археологічною експедицією Л.Беренштама, обходив її скелі й укріплення, наслухався козацьких пісень і створив безсмертні “Наталку Полтавку” (1889), “Енеїду” (1910), і, нарешті, народну музичну драму “Тарас Бульба” (1890). А ще варто згадати Хортицю, змальовану в творах Івана Буніна – першого російського нобелівського лауреата, в чудовій новелі “Козацьким ходом”; твори Ю.Яновського “Вершники”; низку праць Д.Яворницького; основоположника Хортицького заповідника Миколу Киценка; прозу й поезію О.Гончара, С.Скляренка, М.Лиходіда, С.Кириченка... Ціла плеяда гігантів української культури обумовила Хортиці вищий статус духовності, національна святиня Хортиця цим по праву набула гербового статусу в Україні.

В 1993 році Указом Президента України цей статус був затверджений. Здавалося, Хортиці знову усміхнулося сонце, але, як виявилось, упродовж останніх 10 років сонце те було ілюзорне, не справжнє і не щире.

Стосовно Національного Заповідника “Хортиця”, який знаходиться в центрі великого промислового міста, заселеного потомками будівничих Дніпрогесу і пристосованого до “нужд трудящих”, місцевою владою не національної орієнтації не робилося нічого для покращення стану екології та культури, які знаходяться під агресивним пресом зденационалізованого невігластва. Тут все гостріше проявляються недоліки як в охороні екології, так і охорона історичної і культурної спадщини. З найбільш характерних виділимо три: 1. Стан нормативно-правової бази в регулюванні діяльності Національного Заповідника “Хортиця” (відсутність Державного акту землекористування територією заповідника і заказника); 2. Відсутня світоглядна концепція створення історико-культурного планувального і художньо-експозитивного використання діяльності Національного Заповідника “Хортиця” (відсутній Генеральний план діяльності Національного Заповідника “Хортиця”, тематико-експозиційний план музею історії козацтва, влада бойкотує спорудження домінуючої скульптури “Козаки на чатах” на кургані біля музею); 3. Існує серйозна проблема дослідження, збереження, відновлення, реконструкції і музефікації пам’яток історії та археології, організація їх охорони.

Напівжива система Хортиці потребує вдумливого підходу до використання, утримання й реінкарнації заповідної території. Влада не хоче, а ті, що повинні це забезпечувати кваліфікаційно, не спроможні. Приведемо приклад з екології. Напівжива система діяльності Національного Заповідника “Хортиця” (ліс плавні, озера, степ, байраки, гірська зона, фауна острова) неоднозначно реагує на вплив міського антропогенного процесу. Питання реконструкції ландшафтів діяльності Національного Заповідника “Хортиця”, а саме для цього він і створювався, повинні вирішуватися через компетентне обстеження й вироблення рекомендацій геологами, геоморфологами, ґрунтознавцями, біологами, істориками й іншими спеціалістами. В цій роботі важливим є оцінка стану змін природних та історичних ландшафтів як середовища збереження пам’яток історії, культури, всього природного простору, що мають окрему природну історико-культурну цінність.

Сучасний стан завантаження НЗХ (житлова функція: 4 тис. мешканців, транспортна, інженерні

комунікації, три діючі кладовища, самозахвати, викидання побутового і будівельного сміття, існування сторонніх організацій, розмив берегів внаслідок пульсації рівня води в нижньому б'єфі Дніпра) і еколого-культурна аморальність місцевої влади довели острів якщо не до летального, то до напівживого стану. Створюється враження, ніби вся орда, яка опанувала острів, керується нестримним бажанням з легендарного острова зробити зловонну, ятрящу грядку із сміття і бетону. Так і хочеться поставити питання місцевому керівництву: До місцевих мешканців так і де ваша великодушна і щира російська незлобність, товариськість, адже Хортиця – це не безкрайня тайга і не заповідник тунгуського метеориту. Здається, що одночасно йдуть два прямих протилежні процеси: чим переконливіші дослідники, які у своїх працях розкривають цінності української культури, достоїнства її чинників: історії, мови, мистецтва, народної творчості, тим успішніше наш електорат обходить без цієї культури [8, 63]. Тут дійсно потрібні проривні зусилля і в державній політиці, і в фундаментальних науках, і в проясненні розуму й почуттів. Хортицю необхідно рятувати організаційно, правомірно і духовно. Як не згадати застереження М.Горького: “А вы на земле проживете, как черви слепые живут; ни сказок про вас не расскажут, ни песен про вас не споют”.

Історія людства всіх країн свідчить, що міцність держави кожної нації і навіть її існування ґрунтується на патріотизмі, тобто на духовності, на любові народу до своєї історії та культури. Так писав у “Літературній Україні” відомий охоронець культурної пам'яті України, академік НАН України П.Т.Тронько [9]. П.Тронько докоряв у статті “Збережемо тую славу...”, що на території заповідника встановлюються довільно розроблені низької художньої якості об'єкти, які не узгоджуються з цільною і високохудожньою концепцією, розробленою митцями України (1975-1984 рр.). Тут же ятрило отрутою повідомлення, що 3 грудня 1998 року активізувалася компанія, очолювана народними депутатами України, секретарями обкому КПУ О.В.Бабурінін, В.І.Понеділкою по організації перегляду на Верховній Раді України статусу Національного заповідника “Хортиця” з метою заміни статусу діяльності (1956) на Національний парк. Не таланить Хортиці і Запорозжю на націонал-комуністів, куди не кинь – одні шовіністи.

Герой України, академік П.Т.Тронько закликав покаятись кайнове плем'я: “Як мені здається, керівництво Запорізької області не зважає на те, що постанову Уряду України від 18 вересня 1965 року про надання хортиці статусу Національного заповідника не скасовано. За минуле десятиріччя, маючи потужну індустріальну базу, яка складає гордість і славу України, це керівництво виявилось нездатним або не бажало втілити в життя цю постанову і свої власні рішення (близько 180 – прим. наша), прийняті з цього питання. І це при тому, що серед директорів заводів Запоріжжя є немало палких шанувальників історико-культурної спадщини України. Зокрема, генеральний директор заводу-гіганта ВАТ “Мотор Січ” В'ячеслав Богуслаєв (нещодавно йому за подвижницьку діяльність у галузі культури було вручено міжнародну премію Фонду культури України), Герой України, генеральний директор комбінату “Запоріжсталь” Віталій Антонович Сацький. Свою дециду могли б внести й інші керівники великих промислових підприємств Запоріжжя, котрі займають значні за площею ділянки землі – від 5 до 40 га на Хортиці під бази відпочинку, спортивні комплекси, дитячі табори та готелі [10]. А далі патріарх нашої культури з довірою пише: “Хочеться вірити і я твердо переконаний у тому, що з приходом до керівництва нинішнього голови Запорізької обласної державної адміністрації Євгена Карташова, якого я знаю по

минулій роботі як активного уболівальника за розвиток національної культури у ті нелегкі часи, справа увічнення безсмертних сторінок українського козацтва вирішиться на краще. Цьому сприятиме і прийнята нинішнього року (1999) Кабінетом Міністрів України постановою “Програма відтворення видатних пам'яток історії та культури України” до якої увійшла овіяна легендами коліска нашої духовності і державності – Хортиця [11].

Отже, шановний читачу, здавалося, що надія не вмерла, якщо її підтримує такий визнаний світом патріот-українець. Ой ні, не так воно сталося, як закликав Петро Тимофійович. В області була здійснена програма “Козацька чайка”. Якраз перед виборами Президента України. Промислові олігархи забезпечили фінансування підйому решток з дна Дніпра, фіксацію і консервацію піднятого, а потім і музеєфікацію, і експонування... Компетентні органи вказують на витрати в 0,5 млн доларів США. Все б нічого, але “козацька чайка” виявилася російським парусно-гребним судном типу бот 1737 року і виготовлена за адміралтейськими кресленнями. Як не намагалися ловкі ділки кричати: “Чайка, чайка, козацьке судно!” – однак, шила в мішку не сховаєш... Наступали грізні і лихі часи високосного 2000 і 2002 рр., місцева влада вирішила через Хортицю збудувати мостовий перехід з б'єрдною автомагістраллю і колією стратегічного призначення північ-південь. Про це нижче будемо вести мову. Отже, замість вище означених урядових програм культурного розвитку суспільства і держави, запорізькі шановні промислові олігархи влаштовують повсякчас феєрверки, фуршети, регіональні патріотичні гопакадемії з виступами братів кроликів, Вірки Сердючки, столичного дядька з акордеоном та істинного російського співака, що 50 років поспіль виходить на українську сцену в перуці сучасного “братка”. Отакі вони, хортицькі фантазмагорії від влади.

2. МОСТИ ЧЕРЕЗ ХОРТИЦЮ?

Місцева влада на Запоріжжі повернулася до питання будівництва мостів через Дніпро і острів Хортицю з приходом на посаду мерську колишнього генерала міліції Олександра Поляка і за участю голови облдержадміністрації Євгена Карташова. Засоби масової інформації потужно рекламували “проект століття”. Уже в травні 2001 року стало відомо, що у формуванні техніко-економічного завдання, крім влади, не брали участі жодні спеціалісти: ні екологи, ні транспортники, ні будівельники. Рішення приймалося владою без них.

Однак, “ніщо не нове під місяцем”, мости в Запоріжжі збиралися будувати давно. Держкомбуд ініціював кілька альтернативних варіантів, але місцева влада “твердо” стояла на своєму варіанті – через Хортицю. Добре пам'ятаю, як, не спитавши ні в кого, починали будуватись нині діючий одноарочний міст через Старий Дніпро на о.Хортиця. Натхненником цього будівництва був перший секретар МК КПУ П'янков. Тоді беззастережно вирубувався сосновий ліс, під бульдозери вночі пішли історичні пам'ятки, мальовничі урочища північно-західної частини Хортиці. Міст експлуатувався недовго. Після того, як через Хортицю і цей міст пройшла 100-тисячна колона українських гостей Запоріжжя 1990 року, влада заговорила, що міст просідає, а невдовзі його закрили... Перегородили бетонними блоками підходи до нього, демонтували тролейбусну лінію – єдиний зв'язок з містом і музеєм історії козацтва, і, як кажуть, проблема була знята. Чудо архітектури бовваніло над мальовничим “шляхом із варяг у греки” близько 10 років. І тільки минулого року, щоб оживити “регіональний патріотизм” громадян, влада хутко відновила рух через цей міст. Можемо. коли хочемо! Це була лише прелюдія перед розгортанням будівництва стратегічного моста “Північ – Південь”, який мав

пропускати увесь транзитний автотранспорт, і колії через Хортицю, а затим у центр міста і набережну Дніпра. Чим же викликане прокладання мостових переходів через Хортицю – Національний заповідник і Державний геологічний заказник “Дніпрові пороги”?

Нова магістраль (шестириядна) має бути швидкісною, з під'їзними шляхами, розв'язками, повною інфраструктурою обабіч транспортної артерії, вона займатиме площу десь близько 30 га. Правда, міська влада виділила 100 га, втричі більше від потрібного. “Пропоноване” владою будівництва мостових переходів надовго спотворить острів і місто. Гігантський каскад інженерних споруд, перекинутих через два русла Дніпра і Хортицю, змінить не лише логіку архітектурно-планувального центру міста (Хортицю), де пронеситиметься залізничний і автомобільний транспорт, а й все довкілля. Довкілля, яке і так давно нездорове, додатково наповнюватиметься бензопіреном, вуглекислим газом, іншими транспортними викидами.

Автори ідеї вказують, що сумарна довжина тих мостів – 1260 метрів, ширина створу понад 800 метрів, тобто на 300 метрів він коротший від того, що мав би бути при проходженні траси в районі “червоної води” (стоки з промзони в Дніпро). Лейтмотивом влада обрала “підкупання” про потреби трудящих міста, яким важко добиратися з правого берега (Бабурки) на лівобережну частину міста, а ще коментатори проекту підкреслюють його переваги в тім, що немало запоріжців отримають роботу, зростатиме завантаженість будіндустрії, з'являться перспективи розвитку міста в глибину...

Даруйте, але відносно глибини маємо немалий досвід: розміщення промзони посередні міста, зарегулювання Дніпра каскадом гідроелектростанцій, створення рукотворних водоймищ, що вдосталь загострили природу півдня України. Одним словом – розвинулися і вглиб, і вшир...

Влада все це бачить, але, схоже, не йме віри, що сучасний технічний прогрес шукає альтернативи вдосконаленню життєвого простору не в глибину, а в розширенні природного довкілля, безвідходного, економічно терпимого виробництва.

В 1932-1934 рр., заглиблюючись не під тєю розою вітрів, отримали вищезгаданий наочний приклад плюс затоплення Дніпрових порогів – основного озонатора Дніпра.

Після війни був відбудований Кічкаський міст, його експлуатація дозволила за короткий час відновити поруйноване війною. Нині є гостра потреба його відновлення, що істотно полегшить транспортну ситуацію в місті, і тим самим – відпаде потреба нівечити Хортицю. Всього існує біля шести альтернативних варіантів мостів:

1. Південний транспортний обхід міста (автомобільний і залізничний), проектна вартість 250-300 млн грн.

2. Кічкаський (через острів Леніна) – 440-505 млн грн.

3. Реконструкція існуючих мостів Преображенського (реконструкція 2-го ярусу греблі: під швидкісний рельсовий транспорт типу “Радан”) – вартість – 180 млн грн.

4. Реконструкція греблі Дніпрогесу (з використанням 2-го ярусу греблі під “Радан”): 4 нитки руху, правобережна і лівобережна естакади) – вартість – 18 млн. грн, проектних робіт 75 млн грн.

5. Будівництво нового мосту, що обрала влада, поряд з мостом Преображенського і другого мосту через Старий Дніпро (центральний мостовий перехід): вартість проектних робіт і будівництва – 355-440 млн грн. Наведені матеріали взяті нами з “Концепції розвитку м.Запоріжжя”.

Якщо говорити про мости через Хортицю, важко зрозуміти непрогнозовану позицію місцевої влади, адже тут виразно проглядає чиясь

вигода. Попередні наші втрати за проектом меліорації українського степу (1956) привели до занпащення цього степу, а Каховська ГЕС нині не здатна себе освітлювати. Уся Нижня Наддніпрянина з Великим Лугом Запорозьким і рештками запорозьких січей, сотнями сіл і селищ, кладовищ і могил канули в мулі штучного моря. Приводжу це для того, щоб застерегти: мости через Хортицю – це злочин.

Отже, місцева влада обирає найбільш руйнівний для Хортиці проект: паралельне будівництво потужного транспортного переходу поряд з існуючим вартістю в 1,8 млрд. грн. Таких коштів у влади немає, немає їх і в бюджеті країни. Значить, вихід один – здати будівництво концесіонерам з Ізраїлю та Італії. Саме з їхніми фірмами влада вела мову. А що уряд України? А нічого! Держкомбуд України затвердив проект будівництва мосту через Дніпро і Хортицю в Запоріжжі. Плановий строк реалізації проекту – 8 років. Отже, вирок Хортиці сформульований.

У цій ситуації Міністерство транспорту України листом №2/19-3-253/В від 09.01.2003 не погодило реалізацію обраного місцевою владою руйнівного як для Хортиці, так і для міста транспортного проекту. Виконуючий обов'язки Міністра транспорту України радив Запорізькій міській держадміністрації, як замовнику будівництва: “...додатково опрацювати альтернативні варіанти №№3, 3-а як такі, що забезпечать раціональніший розподіл транспортних потоків між існуючим і проектним мостом на підходах та міських вулицях, прилеглих до них, уникнувши при цьому перетину о.Хортиця”.

Далі в цьому листі йшлося про кваліфіковане обгрунтування вибору: “На сьогодні існують два залізничні мостові переходи на дільниці Придніпровської залізниці Кривий Ріг – Волноваха, а саме: перший – через р.Новий Дніпро, другий – через р.Старий Дніпро. Вони повністю забезпечують потреби у залізничних вантажних та пасажирських перевезеннях міста. Виходячи з вищезазначеного, питання будівництва додаткового залізничного мостового переходу в м.Запоріжжі не розглядається” [1].

Державна адміністрація залізничного транспорту України “Укрзалізниця” за підписом генерального директора В.В.Корнієнка (№ЦЗП-6/151 від 06.02.2003 р.) відповіла місцевій владі наступне: “Мостовий перехід в даний час без обмежень повністю забезпечує пропуск пасажирських та вантажних поїздів у необхідних об'ємах, його пропускна спроможність не використовується в повному обсязі, тому питання будівництва нового залізничного мосту в районі м.Запоріжжя не розглядається” [2]. Здавалося б, все ясно...

Влада ж продовжувала своє: дезінформувала громадськість недостоірними прикладами “переваг” цього будівництва, начисто проігнорувачи чинне законодавство, Положення про Національного заповідника “Хортиця” і державний геологічний заказник “Дніпрові пороги”; самовільно розпочала інструментальні, геологічні, археологічні дослідження. У більшості випадків вони ведуться для окупації, їх об'єми, технології і наслідки ніхто не контролює. Дивує і те, що обраний владою проект мостових переходів не пройшов необхідних наукових техніко-економічних експертиз і аудиту. Пишу про це для того, аби нагадати, що історія з найвищого духовного погляду – завжди випробовування. Що випробовує нині запорізька влада? Скоріше – приватні інтереси, які далекі від державних. Це – підрахунки можливих баришів, примарний соціалістичний оптимізм, що лаштував довгі роки примарні мости “до земного раю”. Це пояснюється, на нашу думку, відсутністю історичної пам'яті та неспроможністю окремих олігархів і можновладців підкоритися суспільним інтересам, яким випадково чи не випадково дана можливість вибору нових ідей і перспектив. Байдушій загал

міста ніяк не реагує на проблему, лише національно орієнтована громадськість, як от: Запорізька міська асоціація "Захистимо Хортицю", обласне відділення Конгресу української інтелігенції, крайові організації Народного руху України та рідної української віри, тижневика "Субота+", – організували відчайдушний опір владі, її намаганням поруйнувати Національного заповідника "Хортиця". Немало представників технічної інтелігенції в ЗМІ висловили свою точку зору і запропонували ряд конструктивних пропозицій. Влада ніяк не прореагувала на громадську думку, а навпаки, вперто не виконує Постанову Верховної Ради України з цього питання за №140-IV від 12 вересня 2002 року, якою зобов'язувалась: "...Додатково вивчити у тримісячний термін із Запорізькою обласною адміністрацією, Запорізькою міською радою, Комітетом Верховної Ради України з питань культури і духовності (з терміновим наданням Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності відповідної документації) чотириох основних альтернативних варіантів будівництва мостового переходу через Дніпро у м.Запоріжжі з урахуванням безумовного дотримання чинного законодавства щодо збереження природньо-заповідного фонду та історико-культурної спадщини, транспортних потреб м.Запоріжжя та стратегічного значення мостового переходу в транснаціональних комунікаціях Північ–Південь; передбачити у Програмі діяльності Кабінету Міністрів України та Державному бюджеті України на 2003 рік проектування та будівництва мостового переходу через Дніпро у Запоріжжі" [3, 10].

Влада і вухом не повела, перестала, щоправда, називати міст стратегічним та трансконтинентальним, а скромно зосередилась на терміні "городской мост". В останній день жовтня 2003 року в Києві відбулося засідання Міжвідомчої координаційної ради з питань охорони культурної спадщини. Обговорювали і питання подальшого функціонування НЗХ. Головував віцепрем'єр-міністр України Дмитро Табачник. Провладна команда із Запоріжжя дружно "вибивала" мости. Директор Національного заповідника "Хортиця", який беззастережно погодив будівництво мостових переходів через острів, як і "мужнє" наше Міністерство культури і мистецтв, скаржилися, що досі Національному заповіднику "Хортиця" не виданий Державний акт землекористування. І це на 38-му році існування заповідника! Звучить?! Керівництво міста Запоріжжя на репліку: "Надто великі гроші комусь дарує Хортиця як торгова марка", – не прореагувало. Лише академік Тронько Петро Тимофійович категорично заперечив можливість будівництва нових мостових переходів через Хортицю. Міський голова Євген Карташов навіть пообіцяв поставити "впертому" академіку пам'ятник на о.Хортиці [4]. Що ж, за таку позицію дійсно варто було б поставити, адже П.Тронько, на відміну від інших, – справжній Герой України. Єдине, що не прозвучало на цьому засіданні, це усвідомлення всіма дійовими особами хортицької драми, що концесіонером побарабану наші альтернативні варіанти, їм потрібна Хортиця, щоб перетворити її в годувальницю місцевого і чужоземного криміналітету.

Допоки триває жорстоке протистояння купки патріотів Хортиці і потужної провладної, олігархо-бізнесової корупції, ловкачі розтягують хортицькі землі, покриваючи її шагреневою шкіркою смітників, городів, гаражів, дач, кладовищ тощо. Ось найполітичні з них:

1. Блок обслуговування відвідувачів музею історії козацтва, що в радянські роки належав другому тресту ідалень і ресторанів, нині перетворений "Нашим банком" і одним потужним промисловим гігантом, і як кажуть люди, представниками облуксу облвиконкому в "Національній клуб "Запорозька Січ"?! Велика дільниця

північної окраїни острова огорожена металевим парканом із семітськими сюжетами. Відвідувачі і діти туди вже не потраплять, вхідна плата 25 грн.

2. Музична балка – наймальовничі історичне урочище Хортиці над Старим Дніпром. Тут виконаний капітальний ремонт колишньої резиденції Запорізького обкому КПУ. Після євроремонту будівлі вона замайоріла червоними дахами над легендарним урочищем. Там чимало пам'яток археології та історії, місце відвідував у 1843 р. Т.Шевченко. В місті ходять чутки, що це вже власність Є.Карташова. Але хто в нас вірить чуткам...

3. Трихповерхова вілла Александра поблизу Хортицької турбази перебудовується ТОВ "Комунвентбудом" (директор Мільчев Петро Анатолійович) для болгарського консульства у м.Запоріжжі. Колишній губернатор Запорізької області В'ячеслав Похвальський, той, що активно пропонував на главу Уряду України сумнозвісного Павла Лазаренка, нині є послом України в цій дружній країні. Цікаво, а що, для болгарського консульства пасує лише Хортиця?! [5].

Цей список можна було б продовжити на декілька десятків позицій. Така дійсність.

Зізнаймося, що, не подолавши у собі синдром байдужості і меншовартості, ми не розв'яжемо не лише проблему мостового переходу через острів Хортицю (вище чи нижче нього), а й головну проблему національної безпеки: конкурентоспроможності виробництва, політики, культури, ідеології, нарешті – безпеки Української держави. Хортиця стоїть не лише на докембрійській гірській системі, вона ще стоїть на раменах титанів, духовний подвиг яких увів її до спадщини світової культури.

Хортиця не повинна бути сумнозвісного мерії чи облдержадміністрації.

Проблеми матеріальні, а точніше бариші олігархічних банд і "братків" завжди були залежними від духовного та інтелектуального розвитку суспільства, нації, цивілізації. Нині влада щотижня салютує, з будь-якого приводу, цікаво, перед чим? Думається, що ця всездозволеність зникне лише з появою в нашому суспільстві якомога більшої кількості моральних авторитетів, таких, як П.Тичина, П.Шелест, О.Гончар та вже названих піт тронька та інших. А головне – майбутніх, які неодмінно з'являться. Варто погодитися з думкою, виголошеною нещодавно нашим провідним поетом Борисом Олійником: "...Всездозволеність ніколи не була характерною для українців. Варто зауважити, що термін "безпредел" народився в Російській Федерації. Там він (безпределіщ – прим. наша) вийде, а навкруги тайга. Гукне – і відлуння немає" [6, 4]. Будемо сподіватися разом з нашим поетом: період бездуховності нашої влади швидко мине.

3. **КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОРІЄНТИРИ РЕКОНСТРУКЦІЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ**

НА О.ХОРТИЦЯ (ЧИ ПОТРІБНА НА О. ХОРТИЦЯ БУТАФОРНА СІЧ?).

Щоразу, повертаючись до проблеми відродження козацьких традицій, згадуємо колишні урядові та компартійні документи про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва [16; 17].

Ці документи постановляли:

1. Оголосити територію острова Велика Хортиця в м.Запоріжжі Державним історико-культурним заповідником. Закласти і впорядкувати на території заповідника тематичний садово-декоративний парк історії запорозького козацтва з етнографічним комплексом "Запорозька Січ" та пам'ятними знаками.

Виконкому Запорізької обласної Ради депутатів трудящих (т. Мокроусу) встановити природні межі Державного історико-культурного заповідника на острові Велика Хортиця.

2. Раді Міністрів УРСР вирішити в установлен-

ному порядку питання про спорудження в перспективі на о. Велика Хортиця та в місцях, пов'язаних з історією запорозького козацтва, пам'ятних знаків [6, 43-45].

Отже, громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х – 80-х рр. минулого століття мав би отримати логічне завершення. Колиска запорозького козацтва й Запорозької Січі – Хортиця – мала б стати домінуючою духовності українського народу, історико-культурним комплексом Українського козацтва і великим туристсько-екскурсійним центром на Запорожжі. Але так не сталося...

З тих пір минуло 25 останніх років радянської доби і 10 років незалежного розвитку України, а козацький меморіальний комплекс на Хортиці ще далекий від свого завершення: фактично відсутні музей історії запорозького козацтва, головні тематичні об'єкти садово-декоративного парку. Відтворення історичної пам'яті, утвердження духовності та повернення до багатовікових національних традицій – справа нелегка, адже окремі регіони сходу й півдня України продовжують залишатися "заповідниками" імперських часів. Академік В.Смолий, оцінюючи стан увічнення козацьких традицій, слушно вказував на "...заїдеологізованість, використання заяжених десятиріччями штампів. Однак, лише такий, і аж ніяк не інший, підхід дозволяє у минулі часи пройти через "прокрустове ложе" численних страхів радянської національної політики" [19].

Програма увічнення історії українського козацтва, спорудження величного меморіалу на о.Хортиця є дійсно винятковим явищем культурного розвитку народу. Але підміна сутності в проектуванні об'єктів хортицького козацького меморіалу, нераціональне використання природного довкілля та історико-культурного середовища місцевою владою та місцевими олігархами, котрі утримують тут великі відомчі ділянки землі під профілакторії та бази відпочинку, унеможливила реалізацію цієї програми. Хаос і безгосподарність на острові справедливо викликають обурення широкої громадськості, людей не байдужих до власного минулого. Досі не визначені орієнтири перспективного розвитку території Національного заповідника "Хортиця", відсутній Генеральний план його збереження та розвитку. Час від часу деструктивні владні інстанції намагаються вирішити проблему мостового переходу через Дніпро, проклавши його через острів. Примарна "економічність" такого проекту зруйнує і осквернить народну святиню, покаже світові нашу національну нікчемність.

Є Указ Президента України Леоніда Кучми від 1993 р. про Статус Національного заповідника "Хортиця": "Про відродження історико-культурних та господарських традицій Українського козацтва (4 січня 1995 року)", а також Доручення Президента України Урядові та ряду міністерств і відомств, спрямовані на відродження традицій Українського козацтва. Зокрема, доручення до 1 грудня 2001 р. проаналізувати ситуацію навколо заповідника "Хортиця" і внести пропозиції щодо забезпечення його розвитку надавали певні підстави для оптимізму [5, 25].

Повернення із забуття програми хортицького меморіалу викликала піднесення в середовищі української наукової і творчої інтелігенції. Була впевненість, що цього разу не буде розмиватися його ідейно-тематична спрямованість і що почергово буде споруджуватися бронзова скульптурна група "Козаки в дозорі" на кургані біля музею, будуватиметься експозиція Музею історії запорозького козацтва, а вже потім буде створюватися садово-декоративний парк з пам'ятними знаками і реконструйованим фрагментом "Запорозької Січі". Вірилося, що місцева влада і виконавці більше не допустять фарисейства в реалізації проекту, на зразок заподадливо організованої в переддень президентських виборів

акції з гучною назвою "Програма "Чайка". Те судно врешті-решт виявилось російським однощогловим ботом часів Першої російсько-турецької війни (1735–1739 рр.) і ніякого відношення до козацького суднобудівництва, тим більше до козацької "чайки" – не має. Звичайно, цей експонат цінний в експозитивному плані, є музейним раритетом, але мав би бути поданий з позицій історичної істини, а не угодницьких фальсифікацій.

Проте знову невинувато нав'язуються акценти, що спотворюють наукові ідеї закладені в проект Хортицького меморіалу. Місцева влада запропонувала відтворити в першу чергу "ядро" Запорозької Січі (фортифікаційні укріплення, деякі січові будівлі, січову церкву) – не підтверджені науково-достовірною інформацією. Яка Січ буде відтворюватися і за якими принципами? Адже з восьми колишніх Запорозьких Січей про наукову реконструкцію можна говорити лише стосовно Чортомлицької (1652–1709) та Нової (Покровської) (1734–1775), характеристики яких збереглися в поодиноких письмових джерелах та підтверджуються деякими археологічними фактами.

Безумовно, реконструкція "ядра" Запорозької Січі – складової частини садово-декоративного парку хортицького меморіалу є найвагомішим елементом проекту. В його проектуванні взяли участь кілька архітектурно-планувальних шкіл України: Києва, Львова, Запоріжжя – різних за світоглядними позиціями, фаховими можливостями, практичним досвідом.

Так, один з перших проектів розроблявся авторською групою архітекторів Запорізького інституту "Запоріжмістобудпроект", очолюваного архітектором М.Жариковим. У цьому проекті найбільшою ланкою виявилися якраз проектні пропозиції, що стосувалися реконструкції відтворюваних об'єктів Січі.

Друга група проектантів Київського проектно-дослідного інституту "Укрмістобудпроект", очолювана С.Ступаченком, із знанням справи націлювалася на найоптимальніше використання о.Хортиці – домінанті архітектурно-планувальної схеми центральної частини м.Запоріжжя. На відміну від першої групи проектантів, кияни запропонували обхідний варіант мостового переходу через Дніпро, зберігаючи Хортицю з її природно-історичним довкіллям недоторканою. Безумовно, такий підхід найбажаніший.

На наш погляд, обидва проекти не вирішують поставленого завдання. Бо проектанти не усвідомили, яку Січ із восьми вони реконструюють! Якщо реконструкція базується на збірному варіанті: церква з Нової Січі, планувальна схема – з Чортомлицької, а окремі об'єкти: пушкарня, січове передмістя – з Кам'янської (1709–1711; 1728–1734 рр.), то це вже не буде науковою реконструкцією, а новоствореним макетом, точніше – довільною декорацією.

Всяляє тривогу запропонований дирекцією Національного заповідника "Хортиця" напрямок реконструкції Січі на о.Хортиця (наміри заявлені керівництвом Заповідника ще в 2000 р.), яка вважає "найоптимальнішим" реконструювати Запорозьку Січ за характеристиками ранніх Січей (!?): Хортицької (1552–1559), Томаківської (?–1593), Базавлуцької (1593–1638). Але про ранні Січі ми маємо лише окремі письмові відомості [28] та схематичні плани, виконані невтомним дослідником історії козацтва Д.І.Яворницьким [27] і Л.Падалкою [13]. Маємо також окремі факти, добути сучасними авторами [20; 21; 8].

Отже, про локалізацію, хронологічні межі та планувальну схему першої Хортицької Січі (Дмитра Вишневецького 1552–1559 рр.) ми маємо обмаль достовірних фактів. Дослідження Р.О.Юри (1968), А.Л.Сокульського (1975–1976), В.Є.Ільїнського та А.О.Козловського (1990–1993) не дозволяють остаточно визначити її розміщен-

ня. На думку автора статті, пошуки місцезнаходження Хортицької Січі дещо звужуються, і найпривабливішою вважається думка дослідника Л.В.Падалки, котрий за археологічними фактами розміщав її на Кічкаському мисі над Крарійською (Кічкаською) переправою, в так званому урочищі Степок. Нині ця територія затоплена Дніпровським водосховищем. Від неї зберігся лише невеличкий острівець трохи вище греблі Дніпрогесу.

Розкопками Ільїнського В.Є., Пустовалова С.Ж. (1990–1993) на острові Канцерському (ототожнюваному з островом Мала Хортиця Е.Лясоти) виявлено рештки обгорілого дубового зруба, зольні плями, фрагменти вогнепальної зброї і одну срібну польську монету – гріш Сигізмунда I, карбовану в 1529 р. [23]. Цей нечисленний речовий комплекс дослідники під керівництвом професора Д.Я.Телегіна датують першою половиною – серединою XVI ст. і схильні вважати рештками Хортицької Січі. [24]. На жаль, цей досліджуваний шмат культурного шару не був взятий монолітом, не консервувалася і не музеєфікувалася, його пройшли транзитом, добираючись до нижнього культурного шару доби середньостогівської культури. Невизначеність решток культурного шару XVI ст. та його втрата не дають серйозних підстав вважати його частиною укріплення, збудованого Д.Вишневецьким.

Знахідки XVI ст., виявлені на о.Хортиця в 70-х роках в урочищах: мис Рогози, Січові Ворота, в балках Молодняга й Совутина та рештки фортифікації середини XVI ст., відкриті Л.Падалкою в урочищі “Степок”, можуть означати, що Д.Вишневецький використовував для розміщення першої козацької твердині стратегічно важливі місця всього Хортицького простору [22].

Таким чином, стратегічність мислення Д.Вишневецького підтверджується добутими археологічними даними. Нагляд за “кримськими кочів’ями на Лівобережжі Дніпра і за Кінськими Водами” раціонально було організувати саме окремими бекетами – форпостами, через які контролювався б увесь район переправ татар на руську сторону Дніпра, тому що це дозволяло маневрувати на великому оперативному просторі: Крарійська переправа, обидва річища Дніпра та дніпровський брід Протолче в південній частині о.Хортиця.

Стосовно другої за часом, Томаківської Січі, яка розміщувалася на Буцькому (Томаківському) острові з 1570-х років до 1593 року, теж немає достатніх наукових фактів, які б дозволяли виконати її наукову реконструкцію. [2].

В основному візуальні археологічні обстеження, що виконувалися А.Кащенко (1891), Д.Яворницьким (кінець XIX – початок XX ст.), Ф.Б.Копиловим (1953), не дозволяють реконструювати вповні ці укріплення. Підйомний матеріал, добутий тут Д.Яворницьким: рибальські гачки, залізні цвяхи, уламки залізного та глиняного посуду, срібні монети, чавунні і свинцеві кулі, – нині втрачені або загублені в музейних фондосховищах.

Проте план розміщення Томаківської Січі, складений Д.Яворницьким, визначає місцезнаходження острова Томаківка, окреслює близьке його оточення: менші островці, протоки, тогочасні села тощо [27, 235].

Про третю – Базавлуцьку – Січ, що знаходилася на плавневому підвищенні над річкою Базавлук, історія знає лише завдяки свідченню Е.Лясоти, який гранично чітко визначив її локалізацію “... в рукаві Дніпра біля Чортомлика, або як вони кажуть, при Чортомлицькому Дніприці, приблизно 2 милі” [18]. Принагідно зазначимо, що Базавлуцький острів, який лежав у Чортомлицькому рукаві Дніпра проти гирла р.Підпільної, чітко фіксується і в інших джерелах – через 58 років після відвідування Еріхом Лясотою Базавлуцької Січі [26, 50]. Її місцезнаходження дослідники вважають вдалим, насамперед, через важ-

ку доступність для татар і турків. Адже кіннота не в змозі була швидко пересуватися по болотистій місцевості базавлуцьких плавнів.

Через відсутність історичних свідчень важко визначити площу Січі на острові, яка у вигляді трикутника була видовжена униз за течією річища.

Отже, крім складеного Д.Яворницьким схематичного плану цієї Січі [27, 215; план II], немає відомостей про її площу, кількість куренів, конфігурацію укріплень. Не підлягає сумніву висновок, що перераховані Січі раннього періоду за планувальними схемами, характером укріплень та площами, як і кількістю куренів, створювалися козаками відповідно до потреб та природних умов. Стосовно кількості куренів у перших Січах, то їх теж будували за необхідністю, а назви, як правило, походили від місцевості, де раніше проживали козаки на волостях. Михайло Слабченко нараховував їх на Базавлуцькій Січі сім: Пашківський, Титарівський, Дерев’янківський, Поповичівський, Іванівський, Канівський, Дядьківський. [26, 51].

Немає достовірних свідчень про наявність січових церков на перших Січах. Проте письменник і історик початку XX ст. Андріян Кащенко зробив припущення, що з ознак, які свідчать про наявність на острові січової церкви, лишилася, на його думку, тільки яма з шматками битої цегли – можливо, від підмурків січової церкви. [9, 75-76] Цю версію можна прийняти лише умовно. Бо при жорсткому конфесійному протистоянні в Україні після Берестейської унії (1596) ймовірність існування православного храму Покрови Пресвятої Богородиці в перших козацьких твердинях (Томаківській та Базавлуцькій) може прийматися лише гіпотетично [26, 52]. Але жодних даних про архітектуру, зовнішній вигляд, орієнтацію культових споруд у ранніх січових кошах ми не маємо.

Таким чином, критична маса фактичного матеріалу про козацькі твердині на Запорозжі [1; 2; 3; 12; 14; 15; 26; 23; 24] (Хортицьку, Томаківську, Базавлуцьку та інші) недостатня для реконструкції ядра Запорозької Січі в Національному заповіднику “Хортиця”. Будь-яка довільна її “реконструкція” неодмінно призведе до створення бутафорської декорації просто неба. Інакше кажучи, маємо генерала, є плани битви, але немає війська.

Пошуки прийнятних орієнтирів наукової реконструкції Запорозької Січі слід вести з урахуванням деяких аспектів технології козацької січової архітектури. Відомо, що всі п’ять Запорозьких Січей в Базавлуцьких плавнях затоплені водами Каховського водосховища, їх рештки покриті мулом знаходяться на різних глибинах.

При відтворенні об’єктів Січі слід мати на увазі, що на Січах мурована архітектура не застосовувалася за винятком окремих її проявів на Кам’янській Січі [1]. Під шаром чорнозему залягає підстеляюча верства вапнякових покладав. Курені Січі в плані розміщувалися трьома овальними рядами. Перший ряд куренів розмитий трансгресією водосховища, а два наступних – уціліли і знаходяться в межах садиб правобережного мису, окремих її проявів утвореного Козацьким річищем і гирлом річки Кам’янки. На плані Д.Яворницького Січ позначено як “Стрілка”. Нині ці ділянки землі не вилучені з господарського користування мешканців села Республіканець, пам’ятки продовжують руйнуватися при оранці та розкопуваннях.

При влаштуванні куренів козаки цієї Січі копали котлован у ґрунті, а досягши вапнякового шару, планували долівку куреня, видовбували ямки для опорних стовпів дерев’яної конструкції. Стіни куреня обшивалися деревом, а їхня зовнішня частина валькувалася на основі плетеного з хмизу каркасу. В одному куті влаштовувалася піч-кам’янка, а обабіч стін – дерев’яні нари, сере-

дина куреня була вільною, з напільного боку до куреня вели семиметрові сіни. Експедиція хортицького заповідника в 1971–1975 рр. розкопала такий курінь, внутрішня площа якого сягала до 90 м.кв. [21, 135]. За результатами розкопок цей курінь реконструйовано в екстер'єрі та інтер'єрі, що було використано проєктантами Львівського НДІ "Укрзахідпроектреставрація" при виготовленні проєкту реконструкції Запорозької Січі на замовлення Національного заповідника "Хортиця" (1990).

Крім даного об'єкта, на цій Січі був археологічно відкритий ливарний комплекс та розкопані об'єкти січового передмістя в межах першої і другої тераси річки Кам'янка. Результати археологічних розкопок 1971–1975 рр. підтвердили висновки археолога Б.Копилова, який теж тут розкопав напівзруйнований курінь (1953). Реконструкція куреня за даними Б.Копилова, засвідчує, що він являв собою прямокутну напівземлянку, заглиблену на півметра в ґрунт до вапнякових покладів. Розмірами курінь сягав 10 метрів завдовжки та метрів 6 завширшки. Його стіни та підлога були викладені дерев'яними колодами "стовпнею". [24, 135].

У Базавлуцькій [26] та Олешківській Січах [3] архітектура куренів переважно була теж напівземлянкового типу з аналогічною технологією виготовлення каркасу будівель. Еріх Лясота в своєму "Щоденнику" засвідчив, що курені Базавлуцької Січі були покриті конячими шкірами, ними були обтягнуті дерев'яні каркаси легких роз'їзних човнів, які він бачив у козаків біля Кічкаської переправи. Коняча і волова шкіра, на нашу думку, були надійним будівельним матеріалом у запорожців упродовж усього періоду існування Запорозьких Січей.

Складність проблеми ще і в тім, що ми не маємо надійних засобів консервації, збереження просто неба решток споруд з мокрого дерева, глини, кам'яних і цегляних завалів.

Для наукової реконструкції ядра Січі придатні як схематичні плани, опубліковані Д.Яворницьким в монографії "Запорож'є в остатках старини і преданнях народу", так і реконструйована планувально-архітектурна схема Чортомлицької Січі, розроблена архітектором Київського інституту "Київмістобудпроект" В.Ленченком.

Чортомлицька Січ була започаткована колишнім осавулом реєстровців, кошовим отаманом Лютаєм у 1652 році.

Зберігся досить детальний її опис посланця до Москви (1672) Овсія Шашоли: "Город, де Січа стоїть у гирлах біля Чортомлика і Прогною над рікою Скарбною, заввишки той вал у 6 саженив, з поля від Сумської сторони і від Базавлука на валу поставлені палі і бійниці, а з другої сторони від гирла Чортомлика і від річки Скарбною, на валу зроблені коші дерев'яні і насипані землею. А в тому городі вежа, з поля мірою навколо 20 сажень, та в тій вежі пороблені бійниці, а перед тією вежею за ровом зроблений земляний городок, кругом мірою 100 саженив, а в нім вікна для гарматної стрільби. Та для ходу по воду зроблено на Чортомлик і на Скарбну вісім хвіртко (пролазів), і над ними хвіртками бійниці; а завширшки там ті хвіртки лише одній людині пройти з водою. А мірою той город Січа, з поля від річки Прогною до річки Чортомлика, сто саженив; довкола того города обрізаний рів у висоту 5 саженив; та з правого боку річка Прогной, а з лівого річка Чортомлик; і впадали ті річки в ріку Скарбну, яка тече позаду города біля самого рову. А мірою ж весь Січа город буде кругом майже 900 саженив... А ворожого приходу до города Січі можна очікувати в літню пору лише з поля, від річки Базавлук – з кримської сторони, а з трьох сторін промислу над нею ніякого чинити не можна. В зимовий час запорожці на трьох річках безперервно рубають лід".

За джерелами відомо, що в цій Січі знаходи-

лося близько 100 ковалів, а в 1941 році археологами Б.Ф.Копиловим та М.Л.Макаренком тут в невеликому за площею розкопі – 69 кв.м. – виявлено завали мідноливарних та ремісничих майстерень. Матеріальні знахідки, виявлені цією археологічною експедицією, засвідчують високий рівень розвитку ремесел, тут виготовлялись морські "чайки", човни, вози тощо [12, 94].

У 1652 році на військовій Раді приймалося рішення про будівництво січової церкви Покрови Пресвятої Богородиці. Керували роботами по її спорудженню два ченці Самарського монастиря. Через 6 місяців храм був відкритий для богослужіння. Через 12 років пожежа знищила цю церкву, і кошовий отаман Іван Щербина розпочав її відновлення. Пожертвування для цієї справи надходили не лише від січовиків, а й від городових козаків. На прохання запорожців книги Святого Письма надійшли з Москви. Зберігся цікавий опис відвідання храму в 1681 р. царськими послами Микитою Зотовим і Василем Тяпкинним, які їхали в Крим для підписання бахчисарайського мирного договору: "21 березня ми прибули на Запорож'я, на р.Базавлук, не дійшовши до Січі 10 верст... Наступного дня перед містом, а потім, обмінявшись послами з кошовим, зайшли в саме містечко Січ і насамперед направилися в храм Божий воздати молитву Господу. У церкві Пресвятої Богородиці ми відслужили молитву за царське здоров'я". І все ж саме з царського наказу цей Божий храм навесні 1709 р. був зруйнований [12, 95].

Ці свідчення збігаються, підтверджував Д.Яворницький, з інформацією вельми цікавої гравюри 1691 року, з якою ознайомився вчений у Санкт-Петербурзькій публічній бібліотеці у відділі портретів Петра I роботи Леонтія Ширського. На тлі багатопігурної композиції цієї гравюри зображена у правому боці Запорозька Січ, де поміж куренів "возвышается маленькая трехглавая деревянная церковца" [27, 302].

Це, власне, єдине з відомих і, треба думати, достовірних зображень січової церкви Чортомлицької Січі. За дорученням дирекції Національного заповідника "Хортиця" філія Львівського інституту "Укрзахідпроектреставрація" на початку 90-х років виготовила проєкт реконструкції цієї церкви та ряду об'єктів відновлюваного ядра Січі [11], було закуплено для її спорудження 1000 м.куб. дубового і смерекового лісу, викопаний котлован для фундаменту, але далі справа не пішла. Виявилось, що Замовник і Проєктант не передбачили інженерної мережі цього об'єкта, будівництво було згорнуто, ліс розбазарено, а робочий проєкт поступив до архіву. За ради справедливості ради зазначимо, що проєкт ядра Січі з січовою церквою, розроблений львів'янами, виявився найдоцільнішим, найбільш наближеним до наукового відтворення січової архітектури. Проте у 1993 році роботи були зупинені остаточно, котлован осунувся і поріс бур'янами. Адміністрація заповідника далі зайнялася випрошуванням експонатів з історії запорозького козацтва в російських та вітчизняних музейних закладах, але також безрезультатно.

Хортицька "козацька одіссея" – не лише гіркий приклад 30-річного застійного етапу вітчизняної культури, а й застережливий урок втрачати духовних цінностей. Ми коли щось і відроджували, то на рівні наших умінь і розуміння минулого. Так сталося і в Києві, і в інших регіонах держави. Відбудувавши Золоті ворота, поховали під "новенькою древністю" те, що збереглося після стінобитної техніки Батия і руйнівної дії часу. [7].

Історична реальність невідновлювана. Відтворення будь-яких історичних зниклих пам'яток завжди завершується макетами – частковим зображенням "відображувальної" культури [7].

У нашому випадку для відродження макету Запорозької Січі на о.Хортиця маємо обмаль письмових і археологічних даних. Цей мінімум

ледве дозволяє при найвищому ставленні відтворити більш-менш достойний макет ядра Запорозької Січі. Всі наявні проекти, крім львівського, для цього непридатні, а останній вимагає певної доробки та уточнення. Макет Січі має бути максимально наближений до оригіналу. І навіть при цьому макет лише в історичній перспективі розкриватиме зміст, архітектуру і художню форму оригіналу, зберігаючи подвійність їх відображення. Опредметнене в макеті буде все одно виявляти пережите і виміряне станом нашої культури. Макет Січі на Хортиці, чи то Чортмилицької, чи збірної за формою, виявиться все одно не відтворенням оригіналу. Його цінність визначатиметься знаннями, професійним умінням, а насамперед, відповідатиме рівню нашої історичної пам'яті.

Всі ми причетні і відповідальні за втрату матеріальних пам'яток і духовних цінностей козацтва. Все це викликає і буде викликати нестерпне бажання покоління виявити найболючіші втрати, відродити втрачені ланки, що зв'язують минуле з сучасним.

З цього приводу проєктантам доцільно нагадати про стан і використання археологічно відкритого на о.Хортиця давньоруського поселення XI – XIII ст., добре знаного вітчизняними літописцями під 1103, 1190 і 1223 рр. Частково законсервовані, ці археологічні об'єкти – оригінальний матеріал для музеєфікації. Найімовірніше, що у верхніх стратиграфічних шарах цього військового поселення будуть виявлені сліди перших козацьких твердинь на Запорозжі – якщо не часів Д.Вишневецького, то близьких до ранньої козацької доби. До того ж місцевість, де могла б розташуватися реконструйована Січ, найоптимальніше відповідала б вибору козаків. У такому комплексі вдалося б поєднати дві допитні історичні епохи – давньоруського і ранньокозацького часів. Адже раннє козацтво з першими Січами на Запорозжі пов'язане з таким суспільним явищем, як бродництво – воєнізоване слов'янське населення Подунав'я, Причорномор'я, Подоння (XI–XII ст.). Важко переоцінити значення органічного поєднання достовірного оригіналу з відтворюваним об'єктом Січі. Нинішні господарі Хортиці вважають неприйнятною цю пропозицію, мовляв – це зона абсолютної заповідності! Але ж вся Хортиця і є заповідною. Подібний досвід широко використаний у наших європейських сусідів: чехів, словаків, болгар. Такі орієнтири відображення “відновлюваної” культури народу мають бути і в відродженні культури й традицій козацтва. Документи, підписані Главою держави [5], мають на меті прискорення відродження, а не “макетування” історичних, патріотичних, культурних традицій, організацію взаємодії органів державної влади і козацьких товариств, розвиток національної культури.

ПРИМІТКИ

1. Пам'ять культури.

1. Тощев Г.И., Ельников М.В., Дровосекова О.В. Древность Запорожского края. – Запорожье, 2003.

2. Сокульский А., Шевченко Т. и др. Раскопки славянского поселения на о. Хортица // АО 1976 года.

3. Свідчення Е.Лясоти приводиться за останнім перекладом щоденника з німецького видання Шоттіна (1866), виконаного Любов'ю Пашин // Запорозька старовина. Збірка праць науково-дослідного інституту козацтва. – Вип.2. – К. - Запоріжжя, 2002.

4. Шевченко Т.Г. Кобзар. – К.: Київська старовина, 1899. – 614 с.

5. Клімов – російський конструктор авіадвигунів.

6. Олійник Б. „Диригентів нам виписують з

різних сторін, а треба мати свого”. – інтерв'ю Ю.Присяжної // За вільну Україну. - Ч.125. – 8.11.2003 р.

7. Киценко М. Хортиця в героїці і легендах. – Дніпропетровськ: Промінь, 1972.

8. Татаренко И. Из опыта Государственного Бородинского военно-исторического заповедника // Мир музея. – М. – № 5. – 1999.

9. Тронько П. Збережемо тую славу // Літературна газета. – 16.09.99.

10. Там само.

11. Там само.

2. Мости через Хортицю?

1. Лист в.о. Міністра транспорту України Є.Абдулаєва Верховній Раді України. Комітет з питань культури і духовності № 06-7/8-384 від 17.12.02 р.

2. Лист Заступника Генерального директора „Укрзалізниця” В.В. Корнієнка Міністерству України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи № ЦЗП-6/151 від 06.02.03.

3. Постанова Верховної Ради „Про інформацію Кабінету Міністрів про здійснення державної політики щодо виконання Законів України „Про природно-заповідний фонд і про охорону культурної спадщини” та про дотримання посадовими особами вимог чинного законодавства стосовно Національного заповідника „Хортиця” й інших історико-культурних заповідників і об'єктів природно-заповідного фонду”. Голова Верховної Ради України В.Литвин, м.Київ, 12 вересня 2002 р., № 140-IV.

4. Иван Ювас. Хортицу начали спасать до начала строительства мостов. Плохая примета / Суббота плюс. – Запорожье. – Ч.45. – 6-16.11.03; Його ж . В Украинском национальном заповеднике строится иностранное представительство // Суббота плюс. – Запорожье. – Ч.46. – 13-23.11.03.

5. Там само.

6. Олійник Б. Інтерв'ю “За вільну Україну”. - № 125. – 08.11.03.

3. Чи потрібна Хортиці бутафорна Січ?

1. Горобець В. Кам'янська Січ (1709–1711, 1730–1734) // Козацькі Січі. – К.-Запоріжжя, 1998.

2. Гурбик А. Томаківська Січ (70-ті роки XVI ст. – 1593 р.) // Козацькі Січі. – К.- Запоріжжя, 1998.

3. Гуржій О. Олешківська Січ (1711–1728 рр.) // Козацькі Січі. – К.-Запоріжжя, 1998.

4. Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Львів, 1904.

5. Заходи щодо відродження Українського козацтва // Урядовий кур'єр. – 17.10.2000. – № 190 (1872).

6. Збережемо тую славу. Збірник документів та матеріалів. – К.: Рідний край, 1997.

7. Иконников А. О ценностях подлинных и мнимых // Наше наследие. – 1990. – № 3.

8. Ільїнський В. Запорозькі Січі за матеріалами археологічних досліджень: Хортицька Січ / Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва. – Вип. 2.

9. Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. – Дніпропетровськ: Січ, 1991.

10. Лист Запорізького обкому КПУ і обласкому першому секретареві ЦК Компартії України П.Ю.Шелесту та Голові Ради Міністрів УРСР І.П.Козанцю з приводу створення Державного заповідника історії запорозького козацтва на о.Хортиця, 17 серпня 1965 р. // Збережемо тую славу. Збірник документів та матеріалів. – К.: Рідний край, 1997.

11. Лист дирекції заповідника Заступнику Представника Президента України по Запорізькій

області М.М.Горошку № 275 від 09.07.93 р. “Про будівництво січової церкви на о.Хортиця”.

12.Мицик Ю., Станіславський В., Щербак В. Чортотлицька Січ // Козацькі Січі. – К.-Запоріжжя, 1998.

13.Падалка Л.В. К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена Запорожского Казачества.

14.Панащенко В. Нова Січ (1734–1775 рр.) 149-189. // Козацькі Січі. – К.-Запоріжжя, 1998.

15.Пономаренко Н., Сергієнко Г. Запорозька Січ (1775–1828 рр.) // Козацькі Січі. – К.-Запоріжжя, 1998.

16.Постанова Президії ЦК Компартії України про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва від 31.08.1965 р. // Збережемо тую славу. Збірник документів та матеріалів. – К.: Рідний край, 1997.

17. Постанова Ради Міністрів УРСР про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорозького козацтва від 18.08.1965 р., № 911 / / Збережемо тую славу. Збірник документів та матеріалів. – К.: Рідний край, 1997.

18.Путевые записки Эриха Лассоты, отправленного Римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г. / Перевод и примечание Ф.Бруна. – СПб., 1873. ; Дневник Эриха Лассоты изъ Стеблева, перевод К.Мельник, редакция В.Антонович // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. I. – К., 1890.

19.Смолій В. Конкретна сторона дій // Збе-

режемо тую славу. Збірник документів та матеріалів.

20.Сокульский А., Шевченко Т., Бодянский О. Раскопки славянского поселения на о.Хортица / / Археологические открытия. – М., 1976.

21.Сокульський А. Кількість і порядок Запорозьких Січей // Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя, 1991.

22.Сокульський А., Щербак В. Предтеча козацької твердині на Запорожжі // Козацькі Січі. – К.-Запоріжжя, 1998.

23.Телегін Д. Січі запорозьких козаків Низового Дніпра. – К., 1991.

24.Телегін Д.Я. Часи козацькі – Січі Запорозькі. – К., 1997.

25.Указ Президента України “Про відродження історико-культурних та господарських традицій Українського козацтва” від 4 січня 1995 року.

26.Щербак В. Базавлуцька Січ (1593–1638 рр.) // Козацькі Січі. – К.-Запоріжжя, 1998.

27.Эварницкий Д. (Яворницкий) Запорожье в остатках старины и преданиях народа – СПб., 1888. – Ч. I, II. – Репр. видання. – К.: Веселка, 1995.

Tagebuch des Erich Lassota von Steblau. Nach einer Handschrift der Gersdorff – Weicha'schen Bibliothek zu Baussen herausgegeben und mit Einleitung und Bemerkungen begleitet von Reinhold Schottin. – Halle: Verlag von E.Emil Barthel, 1866.